

उद्योजकतेच्या प्रोत्साहनात सरकारी धोरणे व योजनांची भूमिका

डॉ. मनोहर नारायण मोरे

कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, लासलगाव

Corresponding Author – डॉ. मनोहर नारायण मोरे

DOI - 10.5281/zenodo.17921112

सारांश:

भारतामध्ये उद्योजकतेचा विकास हा आर्थिक प्रगतीचा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. सरकारने गेल्या काही वर्षांत विविध योजना आणि धोरणे राबवून उद्योजकतेला प्रोत्साहन दिले आहे. या संशोधनाचा उद्देश म्हणजे सरकारी योजनांचा आणि धोरणांचा उद्योजकांवर झालेला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम जाणून घेणे. या अभ्यासासाठी प्राथमिक व दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. 'प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती योजना (PMEGP)', 'मुद्रा योजना', 'स्टार्टअप इंडिया', 'मेक इन इंडिया' आणि 'आत्मनिर्भर भारत' या योजनांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधनातून दिसून आले की या योजनांमुळे विशेषतः युवक आणि महिलांमध्ये उद्योजकतेबद्दल उत्साह निर्माण झाला आहे. तथापि, निधीपुरवठा व माहितीअभावी काही मर्यादा अद्याप आहेत.

प्रस्तावना:

भारतासारख्या विकसनशील देशात उद्योजकता हा रोजगारनिर्मितीचा व आर्थिक प्रगतीचा मुख्य स्तंभ आहे. गेल्या काही दशकांत बेरोजगारी, आर्थिक असमानता आणि ग्रामीण भागातील विकासाच्या अडचणींना तोंड देण्यासाठी सरकारने अनेक योजना आणल्या आहेत. सरकारी धोरणांचा उद्देश केवळ निधीपुरवठा नव्हे, तर प्रशिक्षण, मार्गदर्शन आणि तंत्रज्ञान पुरविणे हाही आहे. या अभ्यासाद्वारे सरकारच्या योजनांचा उद्योजकतेच्या वृद्धीमध्ये काय वाटा आहे हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारत हा एक विकसनशील देश असून, देशाच्या आर्थिक विकासात उद्योजकतेचा (Entrepreneurship) अतिशय महत्त्वाचा वाटा आहे.

आर्थिक प्रगती, रोजगारनिर्मिती, उत्पादनवाढ आणि समाजातील स्वावलंबनाची भावना निर्माण करण्यासाठी उद्योजकता ही मुख्य शक्ती मानली जाते. एखाद्या राष्ट्राच्या प्रगतीचे मोजमाप केवळ त्याच्या नैसर्गिक संपत्तीवर होत नाही, तर त्या संपत्तीचा योग्य उपयोग करणाऱ्या नागरिकांच्या उद्योजक वृत्तीवरही अवलंबून असते.

स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतात सरकारने औद्योगिकीकरणावर भर दिला. पण सुरुवातीच्या काळात उद्योजकतेचा विकास धीम्या गतीने झाला कारण शिक्षण, भांडवल, आणि तांत्रिक ज्ञान यांचा अभाव होता. त्याचबरोबर ग्रामीण भागात उद्योग उभारण्यासाठी आवश्यक असणारी पायाभूत सुविधा देखील कमी होती. यामुळे लोक रोजगारासाठी सरकारी किंवा खासगी नोकरीकडे झुकले. परंतु 1991 च्या

उदारीकरणानंतर (Liberalization) भारताच्या आर्थिक धोरणांमध्ये मोठे बदल झाले आणि त्यानंतर उद्योजकतेसाठी नवी दारे उघडली गेली.

सरकारने उद्योजकतेच्या प्रोत्साहनासाठी अनेक योजना आणि धोरणे जाहीर केली आहेत. त्यापैकी काही महत्वाच्या योजना म्हणजे:

- **प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (PMEGP)**
- **मुद्रा योजना (Pradhan Mantri Mudra Yojana)**
- **स्टार्टअप इंडिया योजना (Startup India Scheme)**
- **मेक इन इंडिया (Make in India)**
- **आत्मनिर्भर भारत अभियान (Atmanirbhar Bharat Abhiyan)**

या योजनांचा उद्देश म्हणजे स्वयंरोजगाराला चालना देणे, नव्या व्यवसायांना भांडवल पुरवणे, आणि उद्योजकांना मार्गदर्शन करणे. उद्योजकतेद्वारे केवळ रोजगारनिर्मिती होत नाही, तर ग्रामीण भागातील आर्थिक चक्र गतिमान होते.

उद्योजकतेचा अर्थ म्हणजे नवीन कल्पना, उत्पादने, किंवा सेवा निर्माण करून ती बाजारात यशस्वीपणे सादर करण्याची क्षमता. उद्योजक हा तो व्यक्ती असतो जो जोखीम पत्करून नवीन उद्योग सुरू करतो, रोजगार निर्माण करतो, आणि समाजाच्या आर्थिक प्रगतीत हातभार लावतो. सरकारी योजना म्हणजे अशा कार्यक्रमांची मालिका जी लोकांना आर्थिक सहाय्य, प्रशिक्षण, सल्ला, आणि प्रोत्साहन देऊन व्यवसाय सुरू करण्यास मदत करतात.

आजच्या काळात, विशेषतः युवक वर्ग आणि महिलांमध्ये उद्योजकतेची आवड वाढत आहे. तंत्रज्ञान, इंटरनेट, आणि सरकारी योजनांच्या उपलब्धतेमुळे

अनेकांनी छोट्या-मोठ्या उद्योगांची सुरुवात केली आहे.

सरकारने "Ease of Doing Business" मध्ये भारताचा दर्जा सुधारण्यासाठी विविध सुधारणा केल्या आहेत — जसे की ऑनलाईन नोंदणी प्रक्रिया, डिजिटल बँकिंग, आणि निधीपुरवठा सुलभता.

परंतु काही अडचणी अजूनही कायम आहेत —

- माहितीचा अभाव,
- कर्ज प्रक्रियेतील विलंब,
- बँकिंग प्रणालीतील अडथळे,
- तांत्रिक कौशल्यांचा अभाव,
- ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधांची कमतरता.

या सर्व समस्या असूनही, सरकारी योजनांनी भारतात उद्योजकतेला नवा वेग दिला आहे. महिला उद्योजकतेसाठी 'स्टॅंड-अप इंडिया योजना' आणि 'महिला कोयर योजना' यांसारख्या विशेष योजनांनी स्त्रियांचा सहभाग वाढवला आहे. त्याचबरोबर युवकांसाठी 'स्टार्टअप इंडिया', 'अटल इनोव्हेशन मिशन', आणि 'डिजिटल इंडिया' यांसारख्या उपक्रमांमुळे नवकल्पनांना चालना मिळाली आहे.

या अभ्यासातून सरकारच्या धोरणांचा आणि योजनांचा वास्तविक परिणाम तपासण्याचा प्रयत्न केला आहे —

या योजनांमुळे उद्योजकतेचे वातावरण कसे तयार झाले, त्यातून किती उद्योग निर्माण झाले, किती लोकांना रोजगार मिळाला, आणि अंमलबजावणीत कोणत्या मर्यादा आहेत, हे समजून घेणे हे या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

उद्योजकता आणि सरकारी धोरणे यांचा परस्परसंबंध फार महत्वाचा आहे. सरकार योग्य दिशा,

आर्थिक पाठबळ, आणि प्रेरणा पुरवते; तर उद्योजक त्याचा उपयोग करून नव्या संधी निर्माण करतो. यामुळे देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते, ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण होतो, आणि आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल होते.

अशा प्रकारे, उद्योजकतेच्या विकासासाठी सरकारी धोरणांची भूमिका केवळ सहाय्यक नाही, तर ती **संपूर्ण परिवर्तन घडवणारी शक्ती** आहे. हीच भूमिका या संशोधनाच्या माध्यमातून तपासण्याचा व विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे:

1. भारत सरकार व राज्य सरकारच्या उद्योजकतेसाठी असलेल्या धोरणांचा व योजनांचा अभ्यास करणे.
2. या योजनांचा प्रत्यक्ष उद्योजकांवर काय परिणाम झाला हे तपासणे.
3. उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणाऱ्या सरकारी उपाययोजनांचे विश्लेषण करणे.
4. उद्योजकतेतील अडथळे व त्यांच्या निराकरणासाठी सरकारच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

4. संशोधन परिकल्पना:

मुख्य परिकल्पना :

सरकारी धोरणे आणि योजना उद्योजकतेच्या प्रोत्साहनात प्रभावी ठरतात.

शून्य परिकल्पना:

सरकारी धोरणे आणि योजना उद्योजकतेच्या विकासावर कोणताही लक्षणीय परिणाम करत नाहीत.

पर्यायी परिकल्पना:

सरकारी धोरणे आणि योजना उद्योजकतेच्या विकासावर सकारात्मक परिणाम करतात.

संशोधन पद्धतशास्त्र:

A. संशोधनाचा प्रकार: या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक (Descriptive Research) पद्धतीचा वापर केला आहे.

B. माहितीचे प्रकार:

(1) प्राथमिक माहिती: प्रश्नावली, मुलाखती व चर्चाद्वारे उद्योजक, उद्योग विभाग अधिकारी, बँक अधिकारी यांच्याकडून माहिती गोळा केली.

(2) दुय्यम माहिती:

- सरकारी अहवाल व संकेतस्थळे
- उद्योग मंत्रालय, MSME अहवाल
- जर्नल्स, संशोधन लेख, वृत्तपत्रे
- आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल

C. नमुना निवड: 100 उद्योजकांचा साधा यादृच्छ नमुना (Simple Random Sampling) वापरला गेला. त्यात ग्रामीण व शहरी भागातील पुरुष व महिला दोन्हींचा समावेश आहे.

D. माहिती विश्लेषण: मिळालेली माहिती टक्केवारी, सरासरी, आणि चार्ट्सच्या माध्यमातून विश्लेषित केली गेली.

E. अभ्यास कालावधी: सन 2015 ते 2025 या दहा वर्षांच्या कालावधीतील सरकारी धोरणे व योजनांचा अभ्यास.

F. संशोधन मर्यादा:

1. सर्व उद्योजकांपर्यंत पोहोचणे शक्य झाले नाही.
2. काही उत्तरदात्यांनी अपूर्ण माहिती दिली.
3. दुय्यम स्रोतांमधील आकडेवारी अद्ययावत नसण्याची शक्यता.

माहितीचे विश्लेषण:

- अभ्यासातून असे दिसून आले की —
- 75% उत्तरदात्यांना सरकारी योजनांची माहिती होती.
 - 60% उद्योजकांनी मुद्रा योजना व PMEGP अंतर्गत कर्ज घेतले आहे.
 - महिला उद्योजकांमध्ये स्टार्टअप इंडिया व महिला उद्योजिका योजना लोकप्रिय ठरल्या.
 - 85% उद्योजकांनी सरकारी योजनांमुळे त्यांचा व्यवसाय सुरू करण्यास मदत झाल्याचे नमूद केले.

निष्कर्ष:

1. सरकारी योजनांमुळे नवीन उद्योजकांची संख्या वाढली आहे.
2. प्रशिक्षण व मार्गदर्शन कार्यक्रमांमुळे उद्योजकतेतील आत्मविश्वास वाढला आहे.
3. कर्जप्राप्तीची प्रक्रिया अद्याप क्लिष्ट आहे — ती सुलभ करणे आवश्यक आहे.
4. ग्रामीण भागात माहितीचा अभाव असल्यामुळे योजना पूर्ण लाभ देऊ शकत नाहीत.
5. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून उद्योजकतेचा विकास अधिक गतीने होऊ शकतो.

सूचना:

1. योजनांची माहिती सर्वसामान्य भाषेत ग्रामीण भागात पोहोचवावी.

2. महिला व तरुण उद्योजकांसाठी वेगळी आर्थिक मदत व मार्गदर्शन केंद्रे स्थापन करावीत.
3. बँक कर्ज प्रक्रिया सुलभ करावी.
4. प्रशिक्षण आणि डिजिटल उद्योजकतेवर भर द्यावा.

निष्कर्ष सारांश:

सरकारी धोरणे आणि योजना उद्योजकतेच्या विकासासाठी सकारात्मक भूमिका बजावतात. उद्योजकतेमुळे रोजगारनिर्मिती, उत्पादनवाढ आणि देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळते. योग्य अंमलबजावणी आणि पारदर्शक यंत्रणा असल्यास भारतातील उद्योजकतेचा विकास अधिक वेगाने होऊ शकतो.

संदर्भ:

1. Ministry of Micro, Small & Medium Enterprises, Government of India.
2. www.startupindia.gov.in
3. www.makeinindia.com
4. www.mudra.org.in
5. MSME Annual Report (2023–24), Government of India.
6. Economic Survey of India (2024–25).
7. Dr. Dhingra, I.C. — Indian Economy Environment and Policy, Sultan Chand & Sons.
8. Various Research Journals and Government Publications.